

s. Joanna Nowińska SM

Uniwersytet Papieski Jana Pawła II w Krakowie

ORCID: 0000-0002-6386-1268; e-mail: joanna.nowinska.bib@gmail.com

<https://doi.org/10.4467/25443283SYM.21.016.14696>

„TROSZCZYSZ SIĘ O WSZYSTKO,
BO TO WSZYSTKO TWOJE, PANIE,
MIŁOŚNIKU ŻYCIA” (MDR 11,26) – AFIRMACJA ŻYCIA
NA KARTACH PISMA ŚWIĘTEGO

„YOU CARE ABOUT EVERYTHING, BECAUSE EVERYTHING
IS YOURS, LORD, LOVER OF LIFE” (WIS 11.26)
– AFFIRMATION OF LIFE
IN THE PAGES OF THE HOLY SCRIPTURES

Abstrakt

Temat życia jest zasadniczym w Biblii z racji, iż Bóg określa w niej siebie jako Żywego, Żyjącego, jak również stwarza życie, predysponuje różne jego formy do rozwoju, a także wydobywa z niebytu. U podstaw znajduje się miłość JHWH, uchwytana dla człowieka, gdy wchodzi z Nim w relację. W niniejszym artykule afirmacja życia jest rozpatrywana w kluczu ciągłości motywu, rozwoju i transpozycji, zgodnie z ogólnie przyjętymi szacunkowo koncepcjami czasu redakcji ksiąg Pisma Świętego. Uwzględnione zostają teksty, w których pojawia się bezpośrednie odniesienie do tematu, zaznaczone w obecności podstawowego terminu opisującego życie.

Słowa kluczowe: życie, afirmacja, Bóg, człowiek, Biblia

Abstract

Life is one of the main subject in Bible, because God describe Himself as Living, Alive, and create life and enables it's various forms to development, and bring out from nonexistence. At the basis of that is God's love, reachable for people in the relationship with Him. In this article the life's affirmation is analysed in the key of continuity, growth and transposition, according to generally accepted ideas of the time of Bible's books redaction. It'll be taken into account texts, where is described the subject by using word „life”.

Keywords: life, affirmation, God, human, Bible

Życie jest kluczowym zagadnieniem biblijnym, gdyż sam Bóg określa siebie mianem חַי אֱלֹהִים (Iz 37,4; Jr 10,10 i in.) oraz wielokrotnie odwołuje się do życia jako istoty swojej Osoby w pełniącym rolę potwierdzenia sformułowaniu חַי־אֱנִי (Lb 14,28 i in.), przełożonym przez tłumaczy Biblii Tysiąclecia jako „na moje życie” (Lb 14,28)¹. Warto zauważyć, iż język hebrajski posiada dwa bardzo zbliżone określenia: חַיָּה opisujące fakt/czynność życia² oraz חַיָּה – stawać się, wydarzać się³. Pierwsze akcentuje procesualność egzystencji w jej podstawowym wymiarze bycia, *clou* funkcjonowania, drugie natomiast wydarzeniowość i implikowane przez nią zmiany, jakie zachodzą w istotach żywych, ich stawanie się. Niuans semantyczny rozgraniczający te pojęcia ciekawie ukazuje Księga Rodzaju: „[Bóg] tchnął w jego [człowieka] nozdrza tchnienie życia ($\text{וַיִּשְׁמַחַת הַיִּים}$) i stał się człowiek (וַיְהִי הָאָדָם) istotą żywą (לְנֶפֶשׁ חַיָּה)” (2,7). W Osobie Boga dochodzi natomiast do ich zespolenia: będąc $\text{חַי אֱלֹהִים אֶשְׂרָא אֶתְהִיָּה}$ On jednocześnie jako JHWH, czyli $\text{אֱלֹהִים אֶתְהִיָּה}$ (Wj 3,14), co można przetłumaczyć: „Istnieję dynamicznie Ten, który

¹ *Biblia Tysiąclecia*, wyd. 5, Poznań 2000.

² Por. חַיָּה , w: F. Brown, S. R. Driver, C. A. Briggs, W. Gesenius, *Hebrew – English Lexicon*, Bible Works 10.0: edycja elektroniczna, 3009.

³ Por. חַיָּה , w: F. Brown, S. R. Driver, C. A. Briggs, W. Gesenius, *Hebrew – English Lexicon*, Bible Works 10.0: edycja elektroniczna, 2381.

istnieję dynamicznie”⁴. Podkreślona tu dominacja nad czasem i formą oraz akcent semantyczny na obecność pozwalają dostrzec w Bogu całą aktywność życia.

Szeroki zakres tematu afirmacji życia w Biblii inspiruje, by korzystając ze zdobyczy egzegezy historyczno-krytycznej i przyjętych koncepcji czasu (w przybliżeniu) powstania poszczególnych ksiąg biblijnych, przyjrzeć się, w jaki sposób kształtowało się to nastawienie w człowieku i jak rozpoznawał, w jakich przejawach egzystencji, życie jako godne afirmacji, a także Boską jego afirmację. Przywołane zostaną jedynie teksty z Biblii Hebrajskiej, w których autorzy natchnieni w sposób bezpośredni używają rdzenia יהוה oraz יהוהוה oraz terminu ζάω w greckich partiach Pisma Świętego. Pominięte zostaną – z racji rozmiarów artykułu – odniesienia aluzyjne, posiadające spójny z tematem rys semantyczny.

Afirmacja życia w tekstach prorockich Starego Testamentu

W najstarszych tekstach prorockich kluczowy dla niniejszego artykułu rdzeń pojawia się rzadko, jakkolwiek w swojej zasadniczej semantyce i w klimacie kluczowych odniesień. W Księdze Amosa (5,4) pada konkretna recepta, powtórzona również w 6. wersie: „Tak mówi Pan do domu Izraela: Szukajcie Mnie, a żyć będziecie”. Afirmacja życia skłania proroka do przełożenia na wskazanie moralne, kategoryzujące: „Szukajcie dobra, a nie zła, abyście żyli. Wtedy Pan, Bóg Zastępów, będzie z wami, tak jak to mówicie” (Am 5,14). Autor natchniony Księgi Ozeasza przywołuje natomiast pojęcie życia w kontrowersyjnym fragmencie, gdzie niejako bez uprzedzenia, bez powodu, nagle, dokonuje się zmiana odniesienia JHWH do Izraela, z negującego, odrzucającego na pełne bliskości, bogate w więzi: „A zamiast ich nazywać: «Lud nie mój», będę im mówić: «Dzieci żyjącego Boga»” (2,1). Hebrajskie określenie בני אֱלֹהֵי חַיִּים jest niezwykle afirmujące, gdyż podkreśla tożsamość życia obecnego w Bogu i obecnego w człowieku. Wskazuje też na pochodzenie egzysten-

⁴ Por. A. GORLEWSKI, „Wtedy zaczęto wzywać imienia JHWH” (Rdz 4,26). Imię Boga jedyną nadzieją dla ludzkości – znaczenie Imienia Bożego w tekstach Rdz 4,26 i Wj 3,14-15, „Warszawskie Studia Teologiczne” 2(30) (2017), s. 113.

cji i specyfikę odniesień: to nie tylko dar, oddzielny i udzielony, ale także coś, co potwierdza relację, najbliższą, gdyż rodzinną. Kontekst zdrady popełnionej przez Izraela, będący tematem pierwszych rozdziałów księgi, podsuwa myśl, iż życie JHWH ofiarowane człowiekowi to coś więcej niż sam mechanizm organizmu, jego motoryka i czynności. To również bliskość z Żyjącym Bogiem, by stale z Niego czerpać życie i dzięki temu pozostać żywym. Konstatacja ta wyjaśnia zarazem retorykę sformułowań biblijnych, przypisujących Bogu odbieranie człowiekowi życia. Nie jest to czynność Boga – to człowiek oddalając się od JHWH, który jest źródłem życia – po prostu je traci; nie mając kontaktu z Dawcą życia – nie posiada życia. Miano *אֱלֹהִים חַיִּים* padnie już w Księdze Izajasza (37,4.17), stanowiąc świadectwo najstarszych określeń Boga jako niosącego życie.

Inny akt afirmacji życia pojawia się w Księdze Izajasza w postaci motywu księgi życia: „Ten, kto pozostał żywy na Syjonie, i który się ostał w Jeruzalem, każdy będzie nazwany świętym i wpisany do Księgi Życia w Jeruzalem” (4,3). Zapis w starożytności, z racji rzadkiej umiejętności pisma, czasu, jakiego wymagał, oraz specyfiki materiału piśmienniczego, był czynnością suponującą rangę treści, które miał utrwalać. W celu rozpoznania afirmacji życia, związanych z zapisem w powyższym fragmencie warto sięgnąć do kontekstu tego zdania. Stymulacja do życia czy powrót do niego albo zmiana jakości życia, jaka dokonuje się pod wpływem męża określonego jako Odrosł JHWH, przywołanego w wersecie poprzedzającym, owocuje nadaniem każdemu żyjącemu miana świętego. Biblia lokuje świętość w Bogu, zatem człowiek opisany w Księdze Izajasza (4,3) to ten, który pozostaje w bliskości z Bogiem, przynależy do Niego, a Bóg rozjaśnia go, wypełnia, emanuje zeń⁵. Ten fakt czyni zarazem możliwą konstatację, iż człowiek ów żyje, bo niesie w sobie Boga, który jest żywy. Zapisanie człowieka w księdze życia potwierdza fakt jego życia, czyni je istniejącym, niepodważalnym, ważnym. Przywoływane przez egzegetów odniesienia tego obrazu do rejestru mieszkańców starożytnych miast⁶,

⁵ Por. R. KRAWCZYK, *Biblijna koncepcja świętości*, „Ruch Biblijny i Liturgiczny” 4(67) (2014), s. 346-347.

⁶ Por. J. KLINKOWSKI, *Znaczenie symbolu „Księgi Życia” w Biblii i tradycji judaistycznej*, „Perspectiva. Legnickie Studia Teologiczno-Historyczne” 2(3) (2004), s. 19.

z których mogli zostać oni wykreśleni w razie popełnienia publicznego przestępstwa⁷, uwypuklają w Izajaszowym obrazie realność życia i jego wagę dla zapisującego. Nie niwelują jednak metafory.

Formą afirmacji życia jest też troska o nie, wyrażona poprzez ratunek udzielony przez JHWH w sytuacji zagrożenia. Odchodzącego ku innym bogom, ku fałszywej wierze w wyzwalającą potęgę militarną obcych mocarstw człowieka/naród będzie przyzywał, zaczepiał, przyciągał na rozmaite sposoby, aż ten ostatecznie stwierdzi, że warto wrócić, bo Bóg „Po dwu dniach przywróci nam życie, a dnia trzeciego nas dźwignie i żyć będziemy w Jego obecności” (Oz 6,2). Afirmacja ze strony JHWH polega na Jego permanentnej, aktywnej obecności przy człowieku. Doświadcza tego Ezechiasz, uratowany za wstawiennictwem Izajasza ze śmiertelnej choroby, który podsumowuje swoją sytuację w słowach: „Nad którymi Pan czuwa, ci żyją, wśród nich dopełni się życie ducha mego. Uzdrawiłeś mnie i żyć dozwoliłeś [dosł.: zachowałeś życie]!” (Iz 38,16). Warto zwrócić uwagę, iż życie w tym wersecie pojawia się trzykrotnie i dotyczy wszystkich bohaterów: Boga, tych anonimowych postaci, nad którymi czuwa, i bohatera fragmentu – Ezechiasza⁸. Afirmacja życia przez Boga nie przyjmuje zatem jedynie formy deklaracji, ale pełne empatii, aktywne zaangażowanie na rzecz człowieka. „Ożyją Twój umarli”, czyli przynależący, przyznający się do Ciebie, powstaną, zostaną na nowo wprawieni w ruch⁹ – wyzna autor natchniony (por. Iz 26,19).

Niezwykle ciekawy jest fakt, że afirmacja życia w Biblii jest też afirmacją rozumności człowieka, która stanowi podstawę decyzji względem życia. Prorok Jeremiasz przywołuje pełne żalu słowa JHWH: „podwójne zło popełnił mój naród: opuścili Mnie, źródło żywej wody, żeby wykopać sobie cysterny, cysterny popękane, które nie utrzymują wody” (Jr 2,13). Właściwe rozpoznanie, właściwa ocena, właściwy wybór – to etapy zyskiwania życia i trwania w nim. To powód do dumy albo doświadczenie własnej ulotności (por. Jr 17,13). Są dwie opcje: droga życia lub śmierci (Jr 21,8; można tu dopatrzeć się myśli deuteronomistycznej

⁷ Por. S. WITKOWSKI, *Listy do siedmiu Kościołów* (Ap 2-3), Kraków 2002, s. 66.

⁸ Por. T. BRZEGOWY, *Księga Izajasza. Rozdziały 13-39. Wstęp, przekład z oryginału, komentarz*, Częstochowa 2014, s. 793-794.

⁹ Por. tamże, s. 412.

– por. Pwt 30,15-17). Afirmacja życia jest ukazaniem wartości wolności człowieka – wolności do życia lub wolności do śmierci. Dokonuje się to na co dzień, w partykularnych sytuacjach, a szczególnie dochodzi do głosu, gdy człowiek staje wobec możliwości pójścia za Bożym kierownictwem – czy odrzucenia go – jak chociażby w Księdze Jeremiasza: „Kto pozostanie w tym mieście, umrze od miecza, głodu i zarazy. Kto zaś wyjdzie, by się oddać w niewolę oblegającym was Chaldejczykom, będzie żył i otrzyma jako zdobycz własne życie” (21,9; por. 27,12.17; 38,17). Myśl tę będzie kontynuował prorok Habakuk w słowach: „Oto zginie ten, co jest ducha nieprawego, a sprawiedliwy żyć będzie dzięki swej wierności” (Ha 2,4). Afirmacja życia zbudowanego na **הַיִּתְּוֹנָה** zwraca uwagę na stałość, lojalność, respektowanie prawdy, wierność, które odzwierciedlają Boże nastawienie do człowieka¹⁰ i zespalają tego ostatniego ze źródłem życia. Rozpaczliwie, nutą desperacji w tym kontekście zabrzmią słowa Jeremiasza, skierowane do króla Sedecjasza po bezowocnych staraniach, by przekonać go do uznania mądrości Bożych wskazań: „Posłuchaj, proszę, głosu Pana w sprawie, o której ci mówiłem, a wyjdzie ci to na dobre i pozostaniesz przy życiu” (Jr 38,20). Oddają jednak *clou* afirmacji życia: człowiek ją podejmuje, gdy jest w bliskości z Bogiem, zna tembr Jego głosu, nie jest tylko wykonawcą poleceń (por. Jr 7,22-24) – jest w relacji z Tym, który jako pierwszy dokonuje afirmacji życia. Warto zwrócić uwagę, iż już u Jeremiasza, jako jedyne z nazwy, zostają podane grupy społeczne, których życie jest szczególnie afirmowane przez Boga – sieroty i wdowy („Zostaw swe sieroty – Ja utrzymam je przy życiu; twoje wdowy niech we Mnie pokładają nadzieję” – Jr 49,11).

Atencja Boga usiłuje nakierować człowieka ku życiu i jest to jeden z głównych tematów Księgi Ezechiela: „Na moje życie! – wyrocznia Pana Boga. Ja nie pragnę śmierci występnego, ale jedynie tego, aby występny zawrócił ze swej drogi i żył. Zawróćcie, zawróćcie z waszych złych dróg! Czemuż to chcecie zginąć, domu Izraela?” (33,11; por. też: „Czyż tak bardzo mi zależy na śmierci występnego – wyrocznia Pana Boga – a nie raczej na tym, by się nawrócił i żył?” Ez 18,23). W tym proroctwie bardzo

¹⁰ Por. W. PIKOR, *Jaka wiara daje życie? W poszukiwaniu kontekstu dla zrozumienia Ha 2,4*, „Verbum Vitae” 5 (2004), s. 48-50.

jednoznacznie uwidacznia się prawda, że pierwsza afirmacja ludzkiego życia pochodzi od Boga, natomiast postawa człowieka względem tego daru zależy od decyzji o mentalnej przemianie i rozszerzeniu horyzontów poznawczych, sprostowaniu błędnych przekonań prowadzących do wadliwych rozwiązań (por. 18,32). Jeżeli człowiek „żyje według praw, które dają życie” (33,15; por. 18,9), doświadczy pełni egzystencji („Dałem im moje prawa i obwieściłem moje nakazy, które gdy człowiek zachowa, żyć będzie” – 20,11). Wartość, jaką nadaje życiu człowiek, uwidacznia się w jego wyborach i wyrasta na jego świadomości. W takich samych kontekstach życie rozwija się i niszczy – nie dokonuje się to skutkiem dziełcznienia (por. 18,19-21) – jak podaje Księga Ezechiela: „Zastanowił się i odstąpił od wszystkich swoich grzechów, które popełniał, i dlatego na pewno żyć będzie, a nie umrze” (18,28). Pedagogia JHWH obejmuje budzenie w człowieku świadomości i krytycyzmu.

W Księdze Ezechiela pojawia się też afirmacja świata stworzonego. Życiodajna, wnosząca życie przemiana rzeczywistości nie wiąże się z niwelowaniem istniejących już, specyficznych dla danej sfery przejawów życia: „Wszystkie też istoty żyjące, od których tam się roi, dokądkolwiek potok wpłynie, pozostają przy życiu” (47,9). Teofania JHWH nad rzeką Kebar zarysowana w wprowadzeniu istot żyjących – *תְּיָרִיבִּי* (1,15 i in.) ukazuje życie „żyjące”¹¹ jako otoczenie JHWH, Jego przestrzeń. Powstaje pytanie, czy nie jest to antycypacja motywu stworzenia, życia wzbudzanego przez Boga. Duch życia w kołach, towarzyszących istotom żyjącym, to obraz ruchu, przemieszczania się, dynamiki życia, którą człowiek najpierw dostrzega, zanim zobaczy JHWH (por. Ez 1; 10).

Afirmacja życia dokonuje się również poprzez uświadamianie, budzenie w proroku odpowiedzialności za życie drugiego człowieka: „Jeśli powiem bezbożnemu: «Z pewnością umrzesz», a ty go nie upomnisz, aby go odwieść od jego bezbożnej drogi i ocalić mu życie, to bezbożny ów umrze z powodu swego grzechu, natomiast Ja ciebie uczynię odpowiedzialnym za jego krew” (3,18). Pojawia się tu zobligowanie do wyjaśnienia czy potwierdzenia bliźniemu słowa, które ten otrzymał wcześniej

¹¹ Por. T. BĄK, *Tożsamość i rola „czterech Istot żyjących” w Ap 4,6-8*, „Verbum Vitae” 32 (2017), s. 299.

od Boga, aby go nie pominął, ale usłyszał, przyjął, zrozumiał – i mógł żyć. W Księdze Ezechiela dokonuje się też wprowadzenie proroka w klimat śmierci i życia drugiego człowieka oraz w świadomość współzależności: zadbasz o życie brata – ocalisz swoje (por. 3,21). Dotkliwy jest zarzut: „Ponieważ zasmucałyście kłamstwem serce sprawiedliwego, chociaż Ja go nie zasmucałem, i ponieważ wzmacniałyście ręce bezbożnego, aby nie zawrócił ze swej drogi złej i żył” (13,22). JHWH jest promotorem życia i afirmuje je w każdych okolicznościach – jak poświadcza to symboliczna historia Izraela przedstawiona w obrazie zawartym w 16. rozdziale Księgi Ezechiela: „Oto Ja przechodziłem obok ciebie i ujrzałem cię, jak szamotałeś się we krwi. Rzekłem do ciebie, gdy byłaś we krwi: Żyj” (16,6).

Sprawiedliwość człowieka, czyli pójście za myśleniem Boga, gdyż tylko On jest sprawiedliwy, doprowadza człowieka do ocalenia życia (por. 14,20). Zatem jedynie sprawiedliwy będzie znał wartość życia i będzie je afirmował. Czy stanie się to udziałem całego Izraela – takie pytanie nasuwa się na myśl przy określeniu go w Księdze Ezechiela (32,23-27.32) „krajem żyjących” (אֶרֶץ חַיִּים) – czy bardziej jest to dowód, że Bóg Izraela jest Bogiem Żywym.

Swoistym *expose* afirmacji życia jest 37. rozdział Księgi Ezechiela. Życie, ożywienie odsłania się tu jako zamiar Boga i realizuje według Jego scenariusza, poprzez proroka, ale mocą JHWH. Okazuje się możliwe w każdej sytuacji, nawet z totalnej śmierci, niebytu (por. 37,2)¹². Powrót do Życia pozwoli rozpoznać JHWH jako Pana – czyli nie zatrzyma tylko w osobistym darze, lecz odniesie do Panującego. Całe bogactwo komponentów odzwierciedlających fakt, że człowiek żyje, ma na celu, by człowiek rozpoznał, jak wielkie i szerokie jest myślenie Boga o życiu, jak ono samo w sobie jest różnorodne i jaką rangę posiadają wszystkie części składowe: „Chcę was otoczyć ścięgnami i sprawić, byście obrosły ciałem, i przybrać was w skórę, i dać wam ducha po to, abyście ożyły i poznały, że Ja jestem Pan” (37,6). Nie można tu też pominąć życiodajnej mocy וְרוּחַ (37,9.10.14)¹³ kluczowym stwierdzeniem: „Udzielę wam mego ducha po to, byście ożyły” (37,14), stawiającej ludzi na nogi (por. 37,10).

¹² Por. Z. GODLEWSKI, *Wizja ożywionych kości według księgi Ezechiela 37,1-14. Komentarz egzegetyczny*, „Warszawskie Studia Teologiczne” 6 (1993), s. 13-23.

¹³ Por. Z. GODLEWSKI, *Wizja ożywionych kości...*, dz. cyt., s. 22.

(por. 1 Sm 26,10.16; 28,10) oraz wyraz świadomości czerpania przez Izrael życia z Boga (por. wojska Boga żyjącego – 1 Sm 17,26). JHWH jako władcę życia przywołuje pieśń Anny we frazie: „To Pan daje śmierć i życie, wtrąca do Szeolu i zeń wyprowadza” (1 Sm 2,6). Afirmacja tego faktu przez ludzi dokonuje się w oparciu o autopsje i pamięć dzieł JHWH. Dawid stwierdza: „Na życie Pana, który wybawił moje życie z każdego niebezpieczeństwa!” (2 Sm 4,9).

Niezwykle ciekawym świadectwem afirmacji życia jest życzenie zamknięcia życia (שָׁפַךְ) w woreczku życia (בְּצִרְרוֹר הַחַיִּים), wyrażone przez Abigail względem Dawida (por. 1 Sm 25,29). Wydaje się ono obrazować ochronę przed wszelkim złem, zranieniem¹⁴.

O afirmacji ludzkiego życia świadczą starania człowieka, by je utrzymać, wyrażone przez wołanie do Boga i post – widoczne w staraniach Dawida, by ocalić dziecko swoje i Batszeby (por. 2 Sm 12,22), oraz w wołaniu Eliasza do Boga, by dusza dziecka gościnnej wdowy powróciła do niego (por. 1 Krl 17,22). Interlokutorem i jedynym, który może tego dokonać, jest JHWH. Serdeczna afirmacja życia jednego człowieka przez drugiego pobrzmiwia w Drugiej Księdze Samuela: „Ittaj jednak odpowiedział królowi: «Na życie Pana, na życie pana mego, króla: w miejscu, gdzie znajdzie się pan mój, król, czy to na śmierć, czy życie, tam będzie sługa twój»” (15,21). Autentyczna afirmacja życia dziecka nakaże właściwej jego matce, podczas sądu prowadzonego przez Salomona, oddać je drugiej kobiecie, byle tylko nie doprowadzić do jego śmierci (por. 1 Krl 3,23-27). Będzie ona też na innym miejscu efektem doświadczonej afirmacji/ocalenia własnego życia poprzez innego człowieka – jak doświadczy tego Elizeusz ze strony kobiety – nic więc dziwnego, że będzie chciał odwdziżyć się życiem za życie, prosząc, by Bóg dał jej syna (por. 2 Krl 4,16). Oryginalnym sposobem podkreślenia wartości życia jest ukazanie przywrócenia go przez styczność z ciałem Eliasza: „Zdarzyło się, że grzebiący człowieka ujrzeli jeden oddział nieprzyjacielski. Wrzucili więc tego człowieka do grobu Elizeusza i oddalili się. Człowiek ten dotknął kości Elizeusza, ożył i stanął na nogi” (2 Krl 13,21). Nie doko-

¹⁴ Por. J. G. BALDWIN, *1 and 2 Samuel. An Introduction and Commentary*, Downers Grove 1988, s. 162.

nuje się to jednak w żaden magiczny sposób, lecz jedynie na mocy bliskości Eliasza z Bogiem, Dawcą życia. Tę prawdę o JHWH proklamuje Nehemiasz w słowach: „Ty, Panie, jesteś jedyny. Ty uczyniłeś niebios, niebios niebios i całe ich wojsko; ziemię i wszystko, co na niej; morza i wszystko, co w nich. Ty ożywasz to wszystko, a wojsko niebios oddaje Ci pokłon” (Ne 9,6).

Spojrzenie na wartość życia w Pięcioksięgu

Niezwykła afirmacja życia ma też miejsce na kartach Pięcioksięgu. Tchnienie życia – חַיִּים תְּנִיחָהּ (Rdz 2,7) – zostało przez Boga udzielone człowiekowi, stanowiąc pierwszy i zarazem niepodważalny akt afirmacji: obdarowanie. Fascynacja życiem wyraża się kanalizowaniem go w nowych formach. Ono też według myśli Boga ma znaleźć się w centrum optyki człowieka – warto zauważyć, iż w środku Edenu autor biblijny lokuje właśnie drzewo życia (por. Rdz 2,9). Na dowód, że człowiek jest uzdolniony do rozpoznawania życia – tego, co żyje – można przywołać konstatację pierwszego człowieka, towarzyszącą aktowi poszukiwania adekwatnej pomocy, rozmówcy, towarzysza/przyjaciela (רֵעַ) w postaci stwierdzenia, że każdemu ze spotkanych zwierząt można przypisać nazwę „istota żywa” (חַיָּה חַיָּה – Rdz 2,19). Analiza paralelnych tekstów dotyczących fauny i flory pozwala odkryć, iż Biblia kojarzy życie z ruchem, dlatego też nigdy nie określa roślin jako żywych – definiuje to zresztą w paralelnym lub dopełniającym się układzie fraz w Księdze Rodzaju (1,30) – „dla wszystkiego, co się porusza po ziemi i ma w sobie pierwiastek życia”. Stworzenie przez Boga istot żywych jest podsumowane stwierdzeniem: „i były dobre”. Pojawiający się tu hebrajski termin חַיִּים sugeruje nie tylko moralną dobroć, ale i zgodność z zamysłem, adekwatność realizacji, właściwą tożsamość¹⁵. Natomiast ofiarowane błogosławieństwo to obdarowanie siłą do życia¹⁶. Warto zauważyć, iż w symbolicznej arce z potopu zostaną również urato-

¹⁵ Por. J. LEMAŃSKI, *Księga Rodzaju. Rozdziały 1-11. Wstęp, przekład z oryginału, komentarz*, Częstochowa 2013, s. 123.

¹⁶ Por. TENŻE, *Rdz 1,1-2,3 na nowo odczytane? Czyli pytanie o to, czy możliwe jest nowe spojrzenie na kapłański opis stworzenia?*, „Studia Koszalińsko-Kołobrzeskie” 23 (2016), s. 79.

wani przedstawiciele gatunków zwierząt (por. 6,19), a Boża deklaracja po potopie również ich nie wykluczy: „Przeto już nigdy nie zgładzę wszystkiego, co żyje, jak to uczyniłem” (8,21). Również przymierze noachickie zostanie zawarte nie tylko z człowiekiem, ale z całym stworzeniem: „Po czym Bóg dodał: «A to jest znak przymierza, które ja zawieram z wami i każdą istotą żywą, jaka jest z wami, na wieczne czasy»” (9,12). W jego konsekwencji afirmacja życia już zawsze będzie miała miejsce: „wtedy wspomnę na moje przymierze, które zawarłem z wami i z wszelką istotą żywą, z każdym człowiekiem; i nie będzie już nigdy wód potopu na zniszczenie żadnego jestestwa. Gdy zatem będzie ten łuk na obłokach, patrząc na niego, wspomnę na przymierze wieczne między mną a wszelką istotą żyjącą w każdym ciele, które jest na ziemi” (9,15-16).

Strzeżenie drogi do drzewa życia przez cherubów i ostrze miecza w Księdze Rodzaju (3,24) sugeruje ogromną wartość życia w ocenie Boga. Nic więc dziwnego, że czyni siebie swoistym mścicielem krwi, mścicielem życia: „Upomnę się o waszą krew przez wzgląd na wasze życie – upomnę się o nią u każdego zwierzęcia. Upomnę się też u człowieka o życie człowieka i u każdego – o życie brata” (9,5).

Afirmacja życia przejawia się w Bożym pomysle na życie sformułowanym tak, by je promować, ocalać, a nie niszczyć i by z każdego elementu wyprowadzić dobro. Odślania się to ciekawie w historii Józefa egipskiego, syna Jakuba. Bohater ten stwierdza do braci, jednocześnie zamykając kwestię krzywdy, jakiej od nich doznał: „Bóg mnie wysłał przed wami, aby wam zapewnić potomstwo na ziemi i abyście przeżyli dzięki wielkiemu wybawieniu” (Rdz 45,7) oraz dalej: „Wy niegdyś knuliście zło przeciwko mnie, Bóg jednak zamierzył to jako dobro, żeby sprawić to, co jest dzisiaj, że przeżył wielki naród” (Rdz 50,20). W kontekście takich sytuacji nasuwa się pytanie: Czy istnieją granice Boskiej afirmacji życia człowieka, granice Jego życiodajnej egzystencji? Autorzy natchnieni Pięcioksięgu rozpoznają je przy kwestii oglądania Boga – w Księdze Wyjścia padają bowiem słowa: „Nie będziesz mógł oglądać mojego oblicza, gdyż żaden człowiek nie może oglądać mojego oblicza i pozostać przy życiu” (33,20). Co ciekawe, jednak według Księgi Powtórzonego Prawa to właśnie „wy, coście przyłgnęli do Pana, Boga waszego, dzisiaj wszyscy żyjecie” (4,4).

W naturalny sposób człowiek pragnie długiego życia. Deuteronomista podaje jako wskazówkę respekt względem słów JHWH: „Będziesz się bał Pana, Boga swego, zachowując wszystkie Jego nakazy i prawa, które ja tobie rozkazuję wypełniać, tobie, twym synom i wnukom po wszystkie dni życia twego, byś długo mógł żyć” (Pwt 6,2; por. też: „Będziecie przestrzegać moich ustaw i moich wyroków. Człowiek, który je wypełnia, żyje dzięki nim. Ja jestem Pan!” – Kpł 18,5).

Z afirmacją życia łączy się troska o przestrzeń, w której może się ono rozwijać – i ponownie w Księdze Powtórzonego Prawa jest tu odwołanie do relacji z JHWH: „teraz, Izraelu, słuchaj praw i nakazów, które uczę was wypełniać, abyście żyli i doszli do posiadania ziemi, którą wam daje Pan, Bóg waszych ojców” (4,1). Warto też w tym miejscu przywołać słowa: „Idźcie dokładnie drogą wyznaczoną wam przez Pana, Boga waszego, byście mogli żyć, by dobrze wam się wiodło i byście długo przebywali w ziemi, którą macie posiąść” (Pwt 5,33).

Absolutnie oryginalną formą afirmacji życia są w Biblii miasta ucieczki, stworzone po to, by nieświadomy zabójca mógł ocalić życie – „by tam mógł uciec zabójca, który by nieumyślnie zabił bliźniego, nie mając przedtem do niego nienawiści. Chroniąc się do jednego z tych miast, będzie mógł ocalić życie” (Pwt 4,42; 19,4-5). W tej części Biblii znajduje się też ukonkretnienie afirmacji życia brata przez właściwe i życzliwe postępowanie: „Nie będziesz brał od niego odsetek ani lichwy. Będziesz się bał Boga swego i pozwolisz żyć bratu z sobą” (Kpł 25,36). Ostatnie z tych zdań jest kluczowe dla poznania i rozumienia wartości życia. Koresponduje z nim konstatacja, co faktycznie podtrzymuje życie człowieka: „Utrapił cię, dał ci odczuć głód, żywił cię manną, której nie znałeś ani ty, ani twoi przodkowie, bo chciał ci dać poznać, że nie samym tylko chlebem żyje człowiek, ale człowiek żyje wszystkim, co pochodzi z ust Pana” (Pwt 8,3). Relacja z JHWH ponownie zostaje przywołana jako jedyny klucz do życia i do jego afirmacji – jak podaje Księga Powtórzonego Prawa: „Ja dziś nakazuję ci miłować Pana, Boga twego, i chodzić Jego drogami, pełniąc Jego polecenia, prawa i nakazy, abyś żył i mnożył się, a Pan, Bóg twój, będzie ci błogosławił w kraju, który idziesz posiąść” (30,16). Bóg niweluje co do tego wszelkie ludzkie wątpliwości w stwierdzeniu: „Patrzcie

teraz, że Ja jestem, Ja jeden, i nie ma ze Mną żadnego boga. Ja zabijam i Ja sam ożywiam, Ja ranię i Ja sam uzdrawiam, że nikt z mojej ręki nie uwalnia” (32,39). W przypadku zagubienia tej prawdy pozostaje zmiana myślenia – szansa na pozostanie przy życiu – czego przykładem jest kontekst inwazji węży na pustyni i wskazanie w Księdze Liczb: „Sporządził więc Mojżesz węża miedzianego i umieścił go na wysokim palu. I rzeczywiście, jeśli kogo wąż ukąsił, a ukąszony spojrzał na węża miedzianego, zostawał przy życiu” (21,9).

Życie i jego wartość w literaturze sapiencjalnej i w najmłodszych księgach Starego Testamentu

Afirmacja życia zostanie poddana śladowej krytyce w tekstach mądrościowych – zakwestionowana w czasie cierpienia, niezrozumiałego, wątpliwości: „Po co się daje życie strapionym, istnienie złamanym na duchu? Czym czysty? Nie znam sam siebie, potępiam swe własne życie” (Hi 3,20-21). Kohelet da jednak dowód wahaniom opinii w tej kwestii, gdyż najpierw stwierdzi: „Toteż znienawidziłem życie, gdyż przykre mi były wszystkie sprawy, jakie się dzieją pod słońcem; bo wszystko marność i pogoń za wiatrem” (Koh 2,17), by potem sprostować w słowach: „Poznałem, że dla niego nic lepszego, niż cieszyć się i o to dbać, by szczęścia zaznać w swym życiu” (3,12). W obrębie ksiąg sapiencjalnych, późnego nurtu w Biblii, padnie największa afirmacja życia, gdyż w kontekście traumy i skrajnych hiobowych doświadczeń: „Lecz ja wiem: Wybawca mój żyje, na ziemi wystąpi jako ostatni” (Hi 19,25). Zaowocuje też afirmacją w postaci stwierdzenia: „I mnie też stworzył duch Boży, tchnienie Wszzechmocnego i mnie uczyniło” (Hi 33,4).

Psalmista odkryje, iż Boska afirmacja życia polega na wskazywaniu jego istoty oraz kierunku („Ukażesz mi ścieżkę życia, pełnię radości u Ciebie, rozkosze na wieki po Twojej prawicy” – Ps 16,11), obdarowywaniu („Prosił Ciebie o życie: Ty go obdarzyłeś długimi dniami na wieki i na zawsze” – Ps 21,5; 56,14), obronie („Pan obroną mojego życia: przed kim mam się trwożyć?” – Ps 27,1), zapewnieniu pokarmu („Ty otwierasz swą rękę i wszystko, co żyje, nasycasz do woli” – Ps 145,16).

Novum jest afirmacja życia w postaci ofiarowania go dla JHWH: „Tylko Jemu oddadzą pokłon wszyscy, co śpią w ziemi, przed Nim zegną się wszyscy, którzy w proch zstępują. A moja dusza będzie żyła dla Niego” (Ps 22,30). We fragmencie tym uwidacznia się też nowy aspekt życia posiadane go przez JHWH – Bóg ratuje z Szeolu, przywraca „do życia spośród schodzących do grobu” (Ps 30,4; por. Ps 71,20).

Księgi Machabejskie przesuwają granice afirmacji życia – mięso nieczyste, którego nie wolno spożywać Żydom, należy odrzucić – „nie wolno jeść nawet przez miłość do życia” (2 Mch 6,20). Przynależność do narodu wybranego, wierność przepisom, a tym samym w rozumieniu starożytnych słowu JHWH, okazuje się ważniejsza niż instynkt samozachowawczy. Człowiek realizuje to jednak tylko w oparciu o własną decyzję. Sytuacje graniczne inspirują do odkrycia szerszego horyzontu życia i jego niewyczerpalności, dzięki temu, że pochodzi ono od Boga. Warto w tym miejscu przywołać fragment z męczeństwa braci: „W chwili, gdy oddawał ostatnie tchnienie, powiedział: «Ty, zbrodniarzu, odbierasz nam to obecne życie. Król świata jednak nas, którzy umieramy za Jego prawa, wskrzesi i ożywi do życia wiecznego»” (2 Mch 7,9).

W Księdze Przysłów afirmacja życia koncentruje się na afirmacji mądrości – zgodnie z przypisanymi jej słowami: „bo kto mnie znajdzie, ten znajdzie życie i uzyska łaskę u Pana” (8,35), zgodnie z innym stwierdzeniem: „Rozum źródłem życia dla tych, co go mają, głupota – karą dla niemądrych” (16,22). Według autora sapiencjalnego, „zapłata prawego jest życie, niegodziwiec zyskuje karę” [תאבול דאס. dosł.: nie osiąga zamierzonego celu, popełnia błąd¹⁷] (10,16). W przestrzeni tego tematu rozwija się też afirmacja życia, postrzeganego w kluczu nieograniczoności, wieczności: „Na drodze prawości jest życie, kroczenie po niej jest nieśmiertelnością” (12,28 – por. „Dla mądrego droga życia – w górę, by uniknąć Szeolu, co w dole” – 15,24). Jest to możliwe, gdyż pierwszym afirmującym życie jest Bóg – ta myśl powraca tu kolejny raz w sformułowaniu: „Bo śmierci Bóg nie uczynił i nie cieszy się ze zguby żyjących” (Mdr 1,13).

¹⁷ Por. H. WITCZYK, *Bóg nieskory do gniewu – bogaty w miłosierdzie (Ps 103)*, „Verbum Vitae” 3 (2003), s. 88.

Novum w percepcji życia w Nowym Testamencie

Nowy Testament wnosi do afirmacji życia rzeczywistość, która przekracza wszelkie kategorie: wcielenie Syna Bożego. To szczyt Boskiej wypowiedzi na temat wartości życia i jego potencjału jakościowego. W Ewangelii według św. Jana Jezus konstatuje: „Jeszcze chwila, a świat nie będzie już Mnie oglądał. Ale wy Mnie widzicie, ponieważ Ja żyję i wy żyć będziecie” (14,19). Pełnia życia, którą posiada Syn Boży, wydobywa się z Niego, owocując licznymi uzdrowieniami otaczających Go i przychodzących doń osób (por. Mk 1,32-34 i in.), wskrzeszeniami – córki Jaira (por. Mk 5,35-43), młodzieńca z Nain (por. Łk 7,11-15) i Łazarza (por. J 11,38-44). Przedłuża tę afirmację życia w zapowiedzi: „Zaprawdę, zaprawdę, powiadam wam, że nadchodzi godzina, nawet już jest, kiedy to umarli usłyszą głos Syna Bożego, i ci, którzy usłyszą, żyć będą” (J 5,25). Paradoks aktywnej percepcji osób nieposiadających w sobie życia suponuje inny poziom śmierci: duchowy. Zapewnienie o możliwości wyjścia z takiego niebytu rozszerza świadomość niezwyklej mocy odradzania się, specyficznej dla życia, aktywowanej przez Boga.

W dyskusji z faryzeuszami Jezus odsyła do fundamentalnej prawdy o Ojcu jako Bogu Żywych (por. Mt 22,32) i przywołuje życiodajną moc, jaką wzbudza JHWH w człowieku, gdy ten wchodzi z Nim w relację bliskości (por. Łk 10,28). Niezwykłą formą afirmacji życia jest wejście Jezusa w postać chleba i wina oraz przemienienie ich w siebie, z pozostawieniem w nazewnictwie sformułowania chleb życia (ὁ ἄρτος ὁ ζῶν – dosł. chleb żywy – J 6,51). Płynąca stąd, poprzez akt spożywania, gwarancja życia *zawsze* (greckie εἰς τὸν αἰῶνα oddaje hebrajskie עַלְמַדְּ 18) jest *novum* w zakresie afirmacji życia („Ja jestem chlebem żywym, który zstąpił z nieba. Jeśli kto spożywa ten chleb, będzie żył na wieki” – 6,51). Fundowane w ten sposób przenikanie życia JHWH przez Jezusa i człowieka (por. „Jak Mnie posłał żyjący Ojciec, a Ja żyję przez Ojca, tak i ten, kto Mnie spożywa, będzie żył przeze Mnie” – J 6,57) odsłania niezwyklej status bycia żywym, inny niż znany dotąd („To jest chleb, który z nieba zstą-

¹⁸ Por. H. M. KEIZER, „Eternity” revisited. A Study of the Greek Word αἰών, „Philosophia Reformata” 1(65) (2000), s. 57.

pił – nie jest on taki jak ten, który jedli wasi przodkowie, a poumierali. Kto spożywa ten chleb, będzie żył na wieki” – J 6,58). Wpleciony weń aspekt ofiarniczy przesuwają afirmację życia z zachowania *status quo* na wzbudzenie życia tam, gdzie ono umarło („Chlebem, który Ja dam, jest moje ciało za życie świata” – J 6,51). Warunkiem interioryzacji tego faktu i przeformułowania na wyższy poziom ludzkiej afirmacji życia okazuje się wiara. Z pozoru niezrozumiale brzmią słowa Jezusa skierowane do Marty: „Ja jestem zmartwychwstaniem i życiem. Kto we Mnie wierzy, choćby i umarł, żyć będzie” (J 11,25). Stawiają bowiem pytanie, czy zrozumienie wartości życia zasadza się na pewności, że Bóg nie pozwoli go zniszczyć. Odpowiedź jest twierdząca, lecz dotyczy szerszej przestrzeni niż tylko ziemską egzystencja („Každy, kto żyje i wierzy we Mnie, nie umrze na wieki” – J 11,26). Pedagogia Boga przenosi człowieka na ten poziom rozumienia poprzez śmierć i zmartwychwstanie Jezusa. One, uosabiane w Eucharystii, stają się kluczem do nowej afirmacji życia. Potwierdzone wielokrotnie przez spotkania i teofanie powstałego z martwych Jezusa, by pomóc przełamać opór schematów ludzkiego myślenia, kieruje ku dostrzeżeniu nowej celowości życia, sformułowanej przez św. Pawła w słowach: „Nikt zaś z nas nie żyje dla siebie i nikt nie umiera dla siebie: jeżeli bowiem żyjemy, żyjemy dla Pana; jeżeli zaś umieramy, umieramy dla Pana. I w życiu więc i w śmierci należymy do Pana” (Rz 14,7-8; por. 2 Kor 5,15). W pierwszych chrześcijanach zmienia się powód i sposób afirmacji życia. Bardzo personalistycznie zostaje to sformułowane w Liście do Galatów: „Teraz zaś już nie ja żyję, lecz żyje we mnie Chrystus. Choć nadal prowadzę życie w ciele, jednak obecne życie moje jest życiem wiary w Syna Bożego, który umiłował mnie i samego siebie wydał za mnie” (2,2). Znamienne, iż nowa wartość życia, nadana i odkryta przed człowiekiem przez Jezusa, uchwytna staje się dzięki ludzkiej decyzji życia z Bogiem: „Nie oddawajcie też członków waszych jako broń nieprawości na służbę grzechowi, ale oddajcie się na służbę Bogu jako ci, którzy ze śmierci przeszli do życia, i członki wasze oddajcie jako broń sprawiedliwości na służbę Bogu” (Rz 6,13); a także: „Bo jeżeli będziecie żyli według ciała, czeka was śmierć. Jeżeli zaś przy pomocy Ducha uśmiercać będziecie popędy ciała – będziecie żyli”

– Rz 8,13). Przynosi nowe źródło mocy, w każdych trudnościach (por. 2 Tm 3,12; 2 Kor 4,11), które permanentnie odnawia życie („Chociaż bowiem został ukrzyżowany wskutek słabości, to jednak żyje dzięki mocy Bożej. I my także niemocni jesteśmy w Nim, ale żyć będziemy z Nim przez moc Bożą względem was” – 2 Kor 13,4).

Panowanie Boga żywego (por. 1 Tm 4,10; Hbr 9,14) przez powrót Jezusa do życia zostaje potwierdzone w przestrzeni ziemskiej, jak i przestrzeni zmarłych (por. Rz 14,9), zgodnie ze słowami: „Ponieważ nie przeznaczył nas Bóg, abyśmy zasłużyli na gniew, ale na osiągnięcie zbawienia przez Pana naszego Jezusa Chrystusa, który za nas umarł, abyśmy, czy żywi, czy umarli, razem z Nim żyli” (1 Tes 5,9-10). Staje się to źródłem nadziei dla chrześcijan, także w aspekcie przemiany teraźniejszej egzystencji – żywa nadzieja, o której wspomina autor natchniony Pierwszego Listu św. Piotra (1,3), zyskuje oparcie w fakcie: „Jesteście bowiem ponownie do życia powołani nie z ginącego nasienia, ale z niezniszczalnego, dzięki słowu Boga, które jest żywe i trwa” (1 P 1,23). Afirmacja życia zostaje osadzona na świadomości, że u podstaw tego daru względem każdego stworzenia leży miłość Boga: „W tym objawiła się miłość Boga ku nam, że zesłał Syna swego Jednorodzonego na świat, abyśmy życie mieli dzięki Niemu” (1 J 4,9). A jej nic i nikt nie jest w stanie pokonać, podobnie jak Tego, który kocha i który w puencie objawienia biblijnego przedstawia siebie w słowach: „Byłem umarły, a oto jestem żyjący na wieki wieków i mam klucze śmierci i Otchłani” (Ap 1,18).

Wnioski

Również w temacie afirmacji życia można w obrębie kanonu ksiąg biblijnych dostrzec realizację zasad ciągłości, rozwoju i transpozycji. Znamienne, iż podstawę stanowi rozpoznanie Boga jako żyjącego. Dostrzeganie kolejnych aspektów życia staje się efektem relacji z Nim, bliskości, wymiany, respektu względem słowa i odwagi. Decyzja na zmianę myślenia o życiu – z pozytywnego na afirmujące – okazuje się konieczna każdego dnia, tak samo jak niezbędne jest, by znajdowała swój oddźwięk w codziennym funkcjonowaniu. Boska afirmacja życia nie stawia egzy-

stencji żadnych granic, uwypukla rys rozwoju i ofiarowuje niespotykany nigdzie załącznik: Sam Bóg Żywy w chlebie eucharystycznym chce wchodzić w człowieka i być w nim życiem. Pozostaje: poznać, przyjąć i nie cofać się przed ż(Ż)yciem.

Bibliografia

- Baldwin J. G., *1 and 2 Samuel. An Introduction and Commentary*, Downers Grove 1988.
- Bąk T., *Tożsamość i rola „czterech Istot żyjących” w Ap 4,6-8*, „*Verbum Vitae*” 32 (2017), s. 285-320.
- Biblia Tysiąclecia*, wyd. 5, Poznań 2000.
- Brown F., Driver S. R., Briggs C. A., Gesenius W., *Hebrew – English Lexicon*, Bible Works 10.0: edycja elektroniczna.
- Brzegowy T., *Księga Izajasza. Rozdziały 13-39. Wstęp, przekład z oryginału, komentarz*, Częstochowa 2014.
- Godlewski Z., *Wizja ożywionych kości według księgi Ezechiela 37,1-14. Komentarz egzegetyczny*, „*Warszawskie Studia Teologiczne*” 6 (1993), s. 7-33.
- Gorlewski A., „*Wtedy zaczęto wzywać imienia JHWH*” (Rdz 4,26). *Imię Boga jedyną nadzieją dla ludzkości – znaczenie Imienia Bożego w tekstach Rdz 4,26 i Wj 3,14-15*, „*Warszawskie Studia Teologiczne*” 2(30) (2017), s. 101-125.
- Keizer H. M., „*Eternity*” revisited. *A Study of the Greek Word αἰών*, „*Philosophia Reformata*” 1(65) (2000), s. 53-71.
- Klinkowski J., *Znaczenie symbolu „Księgi Życia” w Biblii i tradycji judaistycznej*, „*Perspectiva. Legnickie Studia Teologiczno-Historyczne*” 2(3) (2004), s. 16-31.
- Krawczyk R., *Biblijna koncepcja świętości*, „*Ruch Biblijny i Liturgiczny*” 4(67) (2014), s. 345-362.
- Lemański J., *Księga Rodzaju. Rozdziały 1-11. Wstęp, przekład z oryginału, komentarz*, Częstochowa 2013.
- Lemański J., *Rdz 1,1-2,3 na nowo odczytane? Czyli pytanie o to, czy możliwe jest nowe spojrzenie na kapłański opis stworzenia?*, „*Studia Koszalińsko-Koło-brzeskie*” 23 (2016), s. 71-105.

Pikor W., *Jaka wiara daje życie? W poszukiwaniu kontekstu dla zrozumienia Ha 2,4*, „*Verbum Vitae*” 5 (2004), s. 37-52.

Witczyk H., *Bóg nieskory do gniewu – bogaty w miłosierdzie (Ps 103)*, „*Verbum Vitae*” 3 (2003), s. 81-98.

Witkowski S., *Listy do siedmiu Kościołów (Ap 2-3)*, Kraków 2002.

S. dr hab. Joanna Nowińska SM – biblista, wykładowca Pisma Świętego (ITKM, UPJPII, Studium Katechetów Parafialnych w Katowicach, formacja Świeckich Misjonarzy Kombonianów), współpraca z ALPHA Polska, zaangażowana w projekt popularyzacji wiedzy biblijnej YOUMYGOD z Fundacją Góra Oliwna. Zainteresowania badawcze: apokaliptyka kanoniczna, z akcentem na polisensoryczność; badania interdyscyplinarne.